

Sevinc Rəsulova¹⁸AZƏRBAYCAN UŞAQ POEZİYASINDA HUMANİZM MOTİVLƏRİ
(XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının dirçəlişi, tərəqqisi yolunda çalışan mütərəqqi baxışlı qələm və istedad sahiblərini məşğul edən başlıca problemlərdən biri də insana münasibət və humanizm məsələsi idi. Onu da xatırlatmaq lazım gəlir ki, humanizm bədii düşüncə sistemində və məhsullarında yalnız XIX-XX əsrlərin hadisəsi kimi qəbul edilə bilməz. İstər sərəqdə, istərsə də qərbdə onun əsrlərlə ölçülən sürəkli bir ənənəsi vardır. Bədii təfəkkürün mövcud olduğu bütün tarix boyu insana münasibət və insanpərvərlik düşüncəsi bədii ədəbiyyata voldsızlıq etmişdir. Yeni epoxanın maarifçiləri əslində bu bəşəri idayarı vacib bir estafet kimi qədim və orta əsrlərə məxsus sələflərindən əxz etmişdilər. Doğrudan da: “Maarifçilər qədim filosof və şairlərin, daha sonra isə orta əsrlər sərhəddində yeni bir fikir erası açan azad düşüncəli humanistlərin özləri də bilmədən onlara verdikləri estafeti dasıyrdılar” (7, 107).

Azərbaycanda XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən etibarən təsəkkül tapan maarifçilik hərəkatı və maarifçi-realizm də humanizmi əsaslı bir tezis kimi özünün məfkurə kodeksinə daxil etdi. Təbii ki, bu xətt uşaq ədəbiyyatında da bariz təzahürünü tapdı. Çünki milli münəvvərlər aydın dərk edirdilər ki, vətən övladını müasir düşüncəli kamil şəxsiyyət kimi yetişdirməyin vacib şərtlərindən biri də insanpərvərlikdir. Yəni böyüməkdə olan elmlı, əxlaqlı, maarif və mədəniyyətə viyələnmiş vətəndaş hər bir bəşər övladını da sevməyi bacarmalıdır. Həm də bu sevgi vətəndaşın doğması, yaxını olan fərddən baslavıb bütün insanlığa, bəşəriyyətə olan sevgi ilə tamamlanmalıdır.

İnsanpərvərlik mövzusu uşaq ədəbiyyatımızın ilkin pərvəris çağından etibarən kiçik oxucular üçün əsərlər vazan sair və ədiblərimizi düşündürməyə başladı. Uşaq ədəbiyyatımızın müəssisi S.Ə.Sirvaninin varadıcılığında bu tipli bədii örnəklərin dəvərli silsiləsi mevdana çıxdı. Həm də Sevid Əzim humanizm modelinə zülm və ədalət prizmasından baxmağı, onu satirik fikirlə qovusdurub ictimailəşdirməyi bədii üsul kimi daha məqbul savdı. “Rəbiül-ətfal” dərslivinə daxil etdiyi “Həccac ilə dərvisin söhbəti”, “Alimin zalım pədsaha cavabı”, “Nusirəvanın ova gətməsi”, “Yerdəkilərin gövə sikavəti”, “Xan və dehqan”, “Fəqir və zalım” (6, 45, 46, 109, 116-118, 152) və s. kimi seirlərində devilən mətləblərin parlaq ifadəsini görürük. “Həccac ilə dərvisin söhbəti”, “Alimin zalım pədsaha cavabı” kimi kiçik həcmli mənzum hekayələrdə əsas mətləb cəsarətli ifşacı obrazların dili ilə ifadə olunur. Birinci hekayədə zülmkar, qeyri-humanist Həccacla insansevər, mömin dərvis qarşılaşdırılır. Dərvis pak qəbli, saf niyyətli olduğu üçün Allah onun bütün dualarını qəbul edir. Bunu esidən Həccac dərvisi yanına çağırır və tapsır ki, onun üçün Xudadan bir xeyirli dua diləsin. Dərvis bu tapsırığa rəğmən dua edib Allaha valvar ki, bu Həccacın cismini canından ayır, vəni ona ölüm ver. Bundan qəzəblənən və pərt olan Həccac dərvisdən belə bir əməlin səbəbini soruşur. Dərvis isə deyir: Sən vasədiqca insanlara vənə zülmərsən, daha çox günah qazanırsən, insanlar isə sənə zülmündən əziyyət çəkir. Deməli, nə qədər tez ölsən, o qədər az günaha batarsən. İnsanlar da o qədər zülmədən xilas olar. Ona görə də bu, həm sənə, həm də rəiyyətin üçün xeyirli bir duadır.

Haqqında danışıdığımız mənzumədə “zalımın ölümü məzlumun zülmədən qurtuluşu deməkdir”, həm zalımın özü, həm də bəndə üçün, bu, faydalı bir isdir – ideyasını irəli sürən sənətkar oxşar mətləbi “Alimin zalım pədsaha cavabı” mənzum hekayəsində də davam etdirir. Burada da pədsahın timsalında ixtiyarlı insanın humanist və antihumanist xisləti qarşılaşdırılır. İkincinin zərəri, səbəb olduğu rəzalət acıb göstərilir. Zalım bir şah aqıl və cəsarətli bir alimdən soruşur ki, mənə üçün ibadətdən üstün olan nədir? Alim suala belə cavab verir: sənə kimi zülmkar şah üçün yatmaq ibadətdən üstündür. Çünki sən nə qədər ki, ovaqsan insanlara zülm edirsən, fitnə-fəsad törədirsən, yalnız yatdıqda bu şər əmələndən uzaq olursan. Hekayənin sonunda şair əsas qayəni dolğun şəkildə belə ifadə edir:

Pədsahlarda ədl əhsəndir,

Fitnənin yatmağı mühəssəndir (6, 46).

“Nusirəvanın ova gətməsi” mənzum hekayəsində Sevid Əzim əksinə adil, insanpərvər, rəiyyəti düşünən, fitnə-fəsadın, əvriliyin, zülmün və qarətçiliyin qarşısını almağa çalışan hökmdar obrazı təsvir edir. Şair bədii qəhrəmanın dili ilə bəyan etmək istəyir ki, zülmün, ədalətsizliyin, şər və insana qeyri-humanist münasibətin kiçiyi və böyüyü yoxdur. Pis nəticə verən bütün böyük əməllər əvvəlcə kiçik görünən, nəzərə çarpmayan pis, bəd əməllərdən törəyir. Kiçik toxum münbit torpağa düşüb tədricən böyüyüb qol-budaq atdığı, saxələndiyi kimi pis və yaxşı əməllər də kiçikdən başlayıb tədricən böyüyür və saxələnilir. Zülm və ədalət də bu cürdür. “Fəqir və zalım” hekayəsində şair qeyri-humanist, zalım davranışlı insanlara ibrət güzgüsü göstərmək istəyir. Bildirir ki, nə qədər zülm etsən də, ömür yolunun nəhayəti ölumdür, sən məkanın isə qəbristanlıqdır.

S.Ə.Sirvaninin “Yerdəkilərin gövə sikavəti” mənzum hekayəsi ilə M.Hadinin “Hevrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” adlı seiri məzmun və ideyaca oxşardır. Hər iki poetik əsər eyni həqiqətin bədii-fəlsəfi təəcəssümünə xidmət edir. M.Hadinin seiri ilk dəfə “Dəli şair” imzası ilə “Füvuzat” (1906.№1) jurnalında çap olunmuşdur. Şeirdəki ideya-məzmun siqlətinin gənc nəsil üçün aktuallığını nəzərə alan F.Ağazadə (“Ədəbiyyat məcmuəsi”, 1912) və A.Saiq (“Milli qiraət kitabı”, 1919) onu öz dərslərinə daxil etmişlər. Əlbəttə, hər iki dərsləlik vuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də lirik nümunədəki bədii-fəlsəfi mətləb yeniyetmələrin vəs səviyyəsinə, idraki imkanlarına uyğun idi. Seyid Əzimin satirasında olduğu kimi M.Hadinin şeirində də bəşər övladının antihumanist əməllərini,

¹⁸ *Pedaqogika və fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı E-mail: rasulova.s@mail.ru*

törətdikləri rəzalət və faciələri kəskin tənqid və ittiham vardır. “Yerdəkilərin göyə şikayəti”ndə bu ittiham Tanrının və İsa peyğəmbərin, “Bir mələyin insanlara xitabı”nda isə mələyin dili ilə verilir.

İnsanı xəlc edən Xalığın özündən tutmuş onun peyğəmbərlərinə və mələyinə qədər hər kəs bəsər övladının qəddarlığından, bir-birinə etdiyi zülmədən, zəlalətdən heyrətli, narazı və gilevlidir. Hər iki sairə düşündürən mətləb bundan ibarətdir: İnsanlar insanlığın mövcud olduğu tarix boyu nə üçün bir-birlərinə qənim kəsilmisdir? Onlardan birinin digərinə etdikləri cəfanın, zülmün, pisləyin, ədalətsiz münasibətin qarşısını almaq mümkündürmü? Təəssüf ki, min illərdir ki, bunun qarşısını almaq mümkün olmamışdır. İnsan öz qardasının, öz həmcinslərinin qanını tökür. Ölən də, öldürən də ağlayan da, ağladan da, fəda olan da, cəllad da, qanı tökülən də, qan tökən də insan özüdür:

Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?

Bir az fikr evləyin: sizdən degilmi anlar? İnsanlar!

Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən!

Nasil qail olur bu halə və vicdanlar? İnsanlar! (1, 206)

İstər Sevid Əzimin, istərsə də M.Hadinin adı çəkilən seirləri bəsər övladının antihumanist əməllərini ifşa edən kəskin poetik ittihamnamədir. Əlamətdar cəhət idi ki, milli usaq ədəbiyyatımızın təsəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX-XX əsrlərin hüduqlarında insana münasibətin global mətləblərindən tutmuş bir sıra xırda detallarına qədər bir çox vacib calarları bədii sözün imkanları daxilində kiçik oxuculara çatdırılırdı. Oələm sahibləri böyüməkdə olan nəslə öyrətmək istəyirdilər ki, insanlara qarşı rəhmli, mərhəmətli, səmimi, xeyrixah, ədalətli ol. Onlarla yaxşı davran, insanın uca və şərəfli məxluq olduğunu unutma, dara düşənlərə kömək et, ehtivacı olanlara əl tut, səxavət və insaf göstər.

Əliabbas Müznib “At və öküz” (3, 1914, №11) təmsilində insana münasibətin vacib bir detalına toxunur: insana qarşı təkəbbürlü, lovğa, ədəbaz münasibət idraksızların, nadanların isidir. Ağillı kəslər isə ona həlim, səlim və qayğıkəs münasibət göstərməlidir. Təmsildə təsvir olunan öküz obrazı kobudluğun, təkəbbürün, ədəbazlığın simvolu kimi ata tənə edib devir ki, o, özündən qat-qat kiçik bir usağı belinə mindirib gəzdirməyə razı olur. At isə öküzün tənəsinə tənə ilə cavab verir. Onu basqalarına qarşı xeyrixah və həlim olmağa çağırır. Bunların gözəl keşivvətlər olduğunu söyləyir.

Əlimsan Hüsevnzadənin “Usaq və ana” (3, 1913, №10) seirindəki kiçik oğlan obrazı özünün iki dalasan dostu arasında barışıq, sülh yaratmaq missiyası ilə diqqəti cəlb edir. Humanist davranışın bu nəci bə detailını əslində ona düşüncəli, insansevər anası təlqin etmişdir. Yəni o, bu gərəklı tərbiyə detailını artıq ailədə əxz etmiş, əxlaqi normaya çevirmişdir.

R.Əfəndizadənin “Aslanın təqsimi” (2, 66), A.Saiqın “Aslan, qurd və tülkü” (5, 29) təmsilləri eyni epizodun qismən fərqli variantları kimi qələmə alınsa da, əsas ideya dəyiçməz qalır. Həmin ideya isə dostluqda, voldaşlıqda və ümumiyyətlə, ictimai gərəklıkdə “güclüvəmsə, deməli, haqlıyam” prinsipinin tənqididir. Öz gücünə arxalanıb ondan bədxah məqsədlər üçün istifadə etmək tamahkarlığa, təkəbbürə, dosta, voldaşa və nəticə etibarlı ilə bütün cəmiyyət üzvlərinə qarşı xəyanətə gətirib çıxarır, ədalət və insanpərvərlik hissləri bu cür mənfi düşüncələrin içərisində əriyib yox olur. Hər iki müəllifin allegorik planda acı bə göstərmək istədiyi məqsəd bundan ibarətdir.

Usaq poeziyasında humanizmin təzahür xətlərindən biri də qadına münasibət məsələsi idi. Uzun əsrlər boyunca İslam sərəqində din xadimlərinin yanlış təbliğati, kişilərin qeyri-humanist münasibəti ucbatından köləliyə, hüquqsuz bir məxluqa çevrilmiş qadına münasibət yeni dövrdə dəyiçməyə başlamışdı. Demokrtaik fikirli, müasir düşüncəli milli ziyalı elitəsi cəmiyyətin varısını təşkil edən, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayan anaya, qadına fərqli müstəvidə yanaşırdı. Onun hüququnu müdafiə edir, qadına insani münasibətin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Belə bir mütərəqqi tendensiya bədii ədəbiyyatda, o cümlədən usaq poeziyasında da öz poetik təcəssümünü tapırdı. R.Əfəndizadənin “Qadın kimdir?”, “Balacalara xitab”, “Bir qızın sualı”, “Qadın sərəqisi” (2, 40, 41, 44), H.Cavidin “Qız məktəbində” (3, 1912, №13) və s. seirləri bunu aydın səkilə sübut edir. R.Əfəndizadə “Qadın kimdir?” seirində milli intibah dövrü sayılan XIX-XX yüzilliklərin hüduqlarında Azərbaycan ictimai gərəklıliyinin mütərəqqi, sağlam baxışlarını poetik yönümdə dolğun surətdə ümumiləşdirərək yazırdı:

Cahan bir cismidir, canı qadındır,
Yaradan cümlə insanı qadındır,
Yaşar aləm, alar feyz qadından,
Ruhumun mənbəi, məkanı qadındır.
Tədati, həm təkamül, həm tərəqqi
Verən insana, bil onu, qadındır.

Qadın vüksəlməsə, vüksəlməz aləm,
Yəqin, vüksəldən insanı qadındır.
Hüzuri məclisə böyük sərəfdır,
Sərəfət hökmünün canı qadındır (2, 40).

H.Cavid ilk dəfə “Məktəb” jurnalında “Bir qız” adı ilə isiq üzü gərən “Qız məktəbi”ndə seirində nəci bə, ağillı, ayıq, düşüncəli, zəngin, lakin sadə, Tanrını və bütün insanları sevən humanist əqidəyə malik məktəbli bir qızın obrazını yaradır. Qızın dünyagörüsünə, həyata baxışına təsir göstərən, mütərəqqi düşüncələr qazanmasına, insanlara sevgi hisslərinin formalaşmasına səbəb olan faktor məktəb və maarifdir. O, bu cür nəci bə duvğuları məktəbdə müəlliməsindən əxz etmişdir. Müəllif seirdə zəngin mənəviyyət, humanist düşüncə kasb etmiş bir qızın təmsilində qadınlar üçün təhsil almağın cəmiyyət üçün necə faydalı olduğunu acı bə göstərir. Humanizmin təbliğatçıları usaq poeziyasında yetim cocuqların taleyi və onlara münasibət məsələsinə də diqqət yetirirdilər. A.Şaiqın “Uşaqlar”, “Yetim” (5, 25, 27),

Ə.Müzənin "Çəkməsilən" (4), "Rəhimli uşaq" (3, 1915, №5) və s. seirləri deyilən mövzu ilə bağlı qələmə alınmışdır. A.Saiq H.Cavidin yetim uşaqların talevinə həsr edilmiş "Öksüz Ənvər" seirini də "Milli qıraət" dərsliyində daxil etmişdir. Bu tipli poeziya nümunələrində bir qayda olaraq əsərin mövzu və ideya axarı belə bir məcraya yönəlirdi: yetim uşaqlar zavallı və faciəli bir həyat yaşayır, onlara qayğı və kömək göstərmək gərəkdir. Bu, kiçiklərin də, böyüklərin də insanlıq borcudur.

A.Saiqın "Uşaqlar" və Ə.Müzənin "Rəhimli uşaq" seirləri məzmun və mahiyyətə tam oxşardır. Hər iki seirdə göstərilir ki, bayram vaxtıdır. Cocuqlar hamısı sevinir, oynayıb, gültür, bayram sənlivi edirlər. Ancaq onların arasında yetim bir uşaq vardır. Onun nə libası, nə yeməyə bir sevi yoxdur. Hüznü və məyusdur. Bunu görə Səməd ("Uşaqlar") və Mustafa ("Rəhimli uşaq") adlı uşaqlar bu yetimləri evlərinə aparır, onlara yemək-icmək verir, valideynlərinə xahis edib təzə paltar aldırırlar. Belə bir epizodu təsvir etməklə müəlliflər kiçik oxucuların qəlbində mərhəmət, insanpərvərlik duyğusu yaratmaq məqsədi izləyirdilər. A.Saiqın "Yetim" seirində yetimə qayğı və canıvənanlıq göstərən mərhəmətli uşaq obrazını mərhəmətli qarı əvəz edir. O, şaxtalı bir gecədə soyuqdan donan, ac, kimsəsiz cocuğu evinə aparır. Ona çörək və gecələməyə ver verir.

Ə.Müzənin "Çəkməsilən" adlı mənzum hekayəsində yetim cocuğun talevinə, ona göstərilən qayğı və mərhəməti bir qədər romantik planda təsvir edir. Əslində əsərdə qurduğu süjetlə varlı, imkanlı səxsləri kasıb, imkansız, yetim millət övladlarına köməyə çağırır. Mənzum hekayənin süjeti belə bir əhvalat üzərində qurulmuşdur: Atasız bir oğlan uşağının kor bir anası və bir də kiçik bacısı vardır. Ailə ehtiyac, zillət içərisində yaşayır. Ağıllı uşaq fikirləşib ailəni qismən də olsa, maddi cəhətdən təmin etmək üçün çıxış yolu tapır. Küçədə bir ver tapıb gəlib-gedənlərin çəkməsini silərək qəpik-aurus qazanmağa başlayır. Uşağın elmə, dəftərə, kitabla da böyük marağı vardır. Ona çəkməsini sildirən imkanlı bir səxs söhbət zamanı onun bu qabiliyyət və həvəsini duvur, onun ağıllı bir oğlan olduğunu görür. Uşağı həm oxutmağı, həm də onun ailəsinə maddi yardım göstərməyi boynuna götürür. Beləliklə, çəkməsilən yetim həmin səxsin köməkliliyi ilə təhsil alıb nüfuzlu alim olur. Əlbəttə, maarifçi romantizmin ideya-estetik prinsiplərinə uyğun verilmiş bu əhvalatla sair həm uşaqları elmə, maarifə həvəsləndirmək, həm də "evsü isrət" aludə olan, var-dövlətini nəşə və əyləncələrə xərcləyən imkanlı çəxsləri insanpərvərliyə, səxavətə, mərhəmətə çağırır.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə F. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı: "Kaspi", 1912
2. Əfəndizadə R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1979, 134 s.; Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. "Məktəb" jur. (1911-1920)
4. Müznib Ə. Çəkməsilən. Bakı: "Baku" qəz.-nin elektrik mətbəəsi, 1911
5. Şaiq A. Əsərləri, 5 cildə, III c.Bakı: Azərşə, 1972
6. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: Məmmədov X.). Bakı: Maarif, 2002
7. Жур. «Русская литература», Москва, 1967, №3

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq poeziyası, humanizm, XIX-XX əsrlər, lirik şeir

Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская поэзия, гуманизм, XIX-XX века, лирическая поэзия.

Key words: Azerbaijan literature, children's poetry, humanism, XIX-XX centuries, lyric poetry

XÜLASƏ

Azərbaycan uşaq poeziyasında humanizm motivləri (XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövr həm də uşaq ədəbiyyatımızın maarifçi-realist mərhələsidir. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatımızda, o cümlədən uşaq poeziyamızda özünü göstərən ideya-mövzu istiqamətlərindən biri də humanizmlə bağlıdır. Həmin dövrdə uşaq şairlərimizdən S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Müzənin, H.Cavid deyilən mövzuda bir sıra dəyərli bədii nümunələr yaratmışlar. Bu məqalədə biz həmin nümunələri tədqiq və təhlil etməyə səy göstərmişik. Məqalədə mümkün qədər ümumiləşdirmələr aparmağa çalışmış və daha tipik nümunələri təhlilə cəlb etmək məqsədi izləmişik.

РЕЗИОМЕ

Мотивы гуманизма в азербайджанской поэзии (вторая половина XIX века - начало XX века)

Стадия образования и раннее развитие Азербайджанской детской литературы совпадает со второй половиной XIX века и началом XX века. Этот период также является этапом просветительского реализма нашей детской поэзии. В этот период одна из основных идей нашей детской литературы, а также детской поэзии, связана с гуманизмом. В то время Азербайджанские детские писатели как, С. Ширвани, Р. Афандизаде, М. А. Сабир, М. Хади, А. Саххат, А. Мюзниб, Х. Джавид и другие создали ряд ценных художественных произведений. В этой статье мы постарались исследовать и проанализировать эти примеры. Мы попытались сделать как можно больше обобщений в статье, и мы следовали цели анализа более типичных примеров.

SUMMARY

Humanism motifs in Azerbaijan poetry (second half of XIX century - beginning of the twentieth century)

The stage of creation and early development of Azerbaijani children's literature coincides with the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. This period is also a stage in the enlightenment-realistic of our children's poetry. During this period, one of the main ideas of our children's literature, as well as children's prose, is connected with humanism. At that time, Azerbaijani children's writers how, S. Shirvani, R. Afandizade, M. A. Sabir, M. Hadi, A. Sahhat, A. Myuznib, H. Javid and others created a number of valuable works of art.